

YASHAR KOSİM,

Ozərbaycan Milli İmlar Akademiyası Nizomiy Ganjaviy nomidagi Adabiyot instituti
bosh ilmiy xodimi, filologiya fanlari doktori

“FARHOD VA SHIRIN” DOSTONINING QAHRAMONLARI OZARBAYJON ADABIYOTSHUNOSLIGIDA

“FƏRHAD VƏ ŞİRİN” DASTANININ QƏHRƏMANLARI AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA

Annotatsiya: Maqolada daho Ozərbaycan shoiri Nizomiy Ganjaviyning “Xusrav va Shirin” hamda buyuk o‘zbek mutafakkiri va shoiri Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonlari bosh qahramonlarining qiyosiy tahlili haqida so‘z boradi. Tadqiqotda Nizomiy Ganjaviyning sevimli qahramonlari: Xusrav va Shirin, Alisher Navoiy dostonining bosh qahramonlari: Farhod va Shirinning xususiyatlari inobatga olingan. Xususan, Alisher Navoiy Farhodning badiiy-falsafiy salohiyati ulug‘vorligi ta’kidlangan. Nizomiy qahramonlari Firdavsiy qahramonlaridan sezilarli darajada farq qilganidek, Navoiy dostonining bosh qahramonlari ham Nizomiy qahramonlaridan farq qiladi. Tadqiqotda akademik Hamid Oraslining 60-yillardagi neonatal tadqiqotlarga oid yangi va dolzarb mulohazalari zamonaviy ilmiy siklda alohida ahamiyatga ega ekanligi ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar: Qiyosiy adabiyotshunoslik, Nizomiy Ganjaviy, “Xusrav va Shirin”, Alisher Navoiy, “Farhod va Shirin”.

Xülasə: Məqalədə dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” və böyük özbək mütəfəkkiri və şairi Əlişir Nəvainin “Fərhad və Şirin” poemalarının əsas obrazlarının müqayisəli təhlilindən bəhs olunur. Tədqiqatda Nizami Gəncəvinin sevimli qəhrəmanları olan Xosrov və Şirinin və Əlişir Nəvai poemasının baş qəhrəmanları Fərhad və Şirinin özünə məxsus cəhətləri nəzərə çatdırılır. Xüsusən, Əlişir Nəvai Fərhadının bədii-fəlsəfi potensialının möhtəşəmliyi vurğulanır. Müəllif onu da qeyd edir ki, Firovsi qəhrəmanlarından Nizaminin surətləri ciddi surətdə fərqlənirsə, Nəvai poemasının baş obrazları da Nizaminin qəhrəmanlarından fərqlənir. Araşdırmada akademik Həmid Araslinin 60-cı illər Nəvaişünaslığı üçün yeni və aktual sayılan müləhizələrinin müasir elmi dövrüyyədə də xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi vurğulanır.

Açar sözlər: Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq aspekti, Nizami Gəncəvi, “Xosrov və Şirin”, Əlişir Nəvai, “Fərhad və Şirin”.

Summary: The article, talks about a comparative analysis of the main characters of the poems “Khosrow and Shirin” by the brilliant Azerbaijani poet Nizami Ganjavi and “Farhad and Shirin” by the great Uzbek thinker and poet Alishir Navai. The study takes into account the unique features of Nizami Ganjavi’s favorite heroes Khosrov and Shirin, as well as the main characters Farhad and Shirin Alishir Navai. In particular, the magnificence of the artistic and philosophical potential

of A. Navai Farhadi is emphasized. The author also notes that if Nizami's characters differ significantly from Firovsi's heroes, then the main characters of Navai's poem also differ from Nizami's heroes. The study emphasizes that the new and relevant considerations of academician Hamid Arasli of the 60s are of particular importance in the modern scientific process.

Key words: Aspect of comparative literature, Nizami Ganjavi, "Khosrow and Shirin", Alishir Navai, "Farhad and Shirin".

Böyük şair və mütəfəkkir Əlişir Nəvainin "Xəmsə"si, eyni zamanda, "Fərhad və Şirin" dastanı Əmir Teymur sivilizasiyası və səltənətinin qüdrətini əks etdirən poetik salnamədir. Dahi sənətkarın sevimli və möhtəşəm qəhrəmanları isə renessans epoxasının təkrarsız obrazlarıdır. Akademik Həmid Araslı bu dastanın bədii-fəlsəfi mahiyyətinə və obrazlar aləminə dərinlən nüfuz edərək, bu surətlərin özünəməxsus siqlətini və xüsusiyyətlərini açmağa çalışmışdır. Əsas və mərkəzi obrazlarla yanaşı "Fərhad və Şirin" dastanındakı bir sıra başqa surətlər haqqında da görkəmli ədəbiyyatşünasın düşüncələri diqqətəlayiqdir. Xüsusən, poemanın özəlliyini vurğulayan bir neçə obrazlar barəsində müqayisəli mülahizələri alimin əsərin məziyyətlərini son dərəcə həssaslıqla araşdırdığını göstərir: "Əsərdə Şapur və Bəhram surətləri bir-birlərini tamamlayan yaxşı dost, vəfalı sirdaşlar olaraq göstərilir. Bu həqiqi dostlar qəhrəmana qardaşdan da yaxındırlar" [3, s.8]. Müəllif cəmi bir neçə cümlə ilə Fərhad və Şapur münasibətlərini elmi cəhətdən obyektiv səciyyələndirir. Əgər "Xosrov və Şirin"də Xosrov və Şapur dostluğu necə yaddaqlan və sirayət edicdirsə "Fərhad və Şirin"də Fərhad və Şapur qardaşlığı da oxucunun qəlbini fəth edir. Şapur Fərhadın doğma qardaşından ona mehribandır, hər bir xətti-hərəkətində, addımında öz dostunu dərinlən düşünür, Fərhada can yandırır. Öz gələcək həyatını və taleyini Fərhadsız, ondan ayrı təsəvvür edə bilmir. Ə.Nəvai onların mənəvi münasibətləri müstəvisində taledaş dostlar obrazını yaratmaqla, həm də ülvə dostluğu tərənnüm edir: "Fərhadın atası öldükdən sonra Xaqan olan qardaşı Fərhadı axtarmır, bəlkə öz şahlığından nigaran olub onun gəlib xətti və tacı alacağı haqqında fikirləşir. Bəhramdan da ehtiyat etdiyi üçün onun getməsinə icazə verir. Lakin Şapur Fərhada təsadüf etdiyi ilk gündən etibarən ölənə qədər ona kömək edir. Onun şad günündə sevinir, qəmli dəqiqələrində kədərlənir. Həç bir təmənnası olmadan Fərhadın yolunda olmazın əziyyətlər çəkir. Dəfələrlə həyatını təhlükəyə atır" [3, s.8].

Dastanın yaddaqlanan iştirakçılarından biri olan Bəhram haqqında da akad. H.Araslının fikirləri diqqəti çəkir: "Bəhram da eyni yolla hərəkət edir. O, uşaqlıq dostu Fərhadın Məğrib-Zəmində fəlakətə düşdüyünü eşidən kimi ordu toplayıb onun köməyinə gəlir. Dostunun faciəsini eşidib müqəssirlərə divan tutmaq istəyir. Hər işi öz yoluna qoyduqdan sonra dostunun qəbri üzərində qalıb geri qayıtmır" [3, s.9]. Ustad ədəbiyyatşünas alimin təhlillərindən aydın olur ki, "Fərhad və Şirin"də iki təmiz qəlbli gəncin böyük sevgisi ilə yanaşı, həm də onların qədrini bilən dostlarının sədaqəti də coşqun ilhamla vəsf olunur. Şapurun və Bəhramın Fərhada heyratəmiz sədaqətini Ə.Nəvai ən yüksək insani duyğular dərəcəsində poetik təqdim və təsvir edir. Poemada Fərhad və Şirin insani, eyni zamanda, ilahi sevginin, Şapur və Bəhram isə təmənnasız sədaqətin rəmzi və özünəməxsus zirvəsi kimi tərənnüm olunurlar. Şirin həqiqi məhəbbəti hər şeydən üstün tutub, bu sevgisi uğrunda bütün çətinliklərə dözüb, axırda intihar etdiyi kimi, Fərhadın sədiq dostları Şapur və Bəhram da öz qardaşlıq əhdi-peymanlarından geri çəkilmir, Fərhada olan inam və duyğularından qətiyyənlə vaz keçmirlər. Ümumən, aydın olur ki, Fərhadın və Şirinin bir-birinə misilsiz sevgisi onları necə ucaldır və möhtəşəmlik zirvəsinə qaldırırsa, Şapurun və Bəhramın Fərhada sədaqəti də baş qəhrəmanın böyüklüyünə, onun Şərq ədəbiyyatında orijinal və bənzərsiz bir aşiq kimi şöhrətlənməsinə, İntibah epoxasının mahiyyətinə və rəmzinə çevrilən məşhur insan – obrazlar sırasında yer almasına xidmət edir.

“Fərhad və Şirin”də diqqəti cəlb edən əsas obrazlardan biri Xosrov – Pərvizdir. Akad. H.Araslı Xosrovun Nizami və Nəvai dastanlarında fərqli bədii funksiyaları yerinə yetirdiyini diqqətimizə çatdırır. Müəllif bu məsələyə toxunaraq yazır: “Xosrov – Pərviz əsərdə yeganə tarixi simadır. Nizami poemasının əsas qəhrəmanı olub, əsər boyu məhəbbətin təsiri ilə tərbiyə edilən bu surət Nəvai tərəfindən məhəbbətə yabançı, şöhrət və şəhvət düşgünü, azğın bir istilaçı kimi göstərilir. Nəvai Xosrov simasında zülmkar bir şah surəti yaradıb, şahlığın mənfi xüsusiyyətlərini onun şəxsiyyətində göstərməyə çalışmışdır” [3, s.9].

Ümumən, Ə.Nəvainin əsərində Fərhad və Xosrovun mənəvi qiyafələri onların öz etirafları və dialoqları vasitəsi ilə müqayisəli şəkildə səciyyələndirilir. Şirinə sahib olmaq üçün Xosrov Məhinbanunun padşahlıq etdiyi məmləkət – Ərməni – zəminə qoşun yeridir. Şirinin ölkəsini mühasirəyə alır. Öz sevgilisinin köməyinə gələn Fərhad ilk dəfə məhz burada Xosrovla üz-üzə gəlir. Mühasirəyə alınmış qala divarları üzərində Fərhadı görən Xosrov dərhal qısqanclıq alovunda qovrulmağa başlayır. Dastanda Xosrovun Şirinin şəhərini qoruyan qala divarlarına yaxınlaşması və Fərhadla qarşılaşması cazibədar bir üslubda təsvir olunur:

*Xosrov da sürətlə gəldi yetişdi,
Qaladan yarım mil aralı düşdü.
Yerbəyer olunca qoşun ərkanı,
Özü seyrə çıxdı, gəzdi hər yanı.
Onun arxasınca min igid oğlan
Səyirdib atları etdilər cövlan.
Hasar burclarına baxaraq tez-tez,
Fikrində min tədbir töküdü Pərviz [4, s.186].*

Qala divarlarını gözdən keçirərkən Xosrovun diqqətini çəkən məhz Fərhadın son dərəcə əzəmətli görünüşü olur. Şahın haqqında eşitdiyi məşhur pəhləvanın və daşyonanın bu adam olduğuna şübhəsi qalmır. Şairin öz qəhrəmanının həmin yaşantılarını emosional tərzdə təsvirinin özü gözəl bir poeziya nümunəsidir:

*Xosrov ona tərəf salanda nəzər,
Sancıldı köksünə iti bir xəncər.
Dedi: – Təəccübdür, kimdi o əjdər,
Görkəmi könlümü qıldı mükəddər.
Sanki adətidir könül qan etmək,
Gedib kimliyini öyrənmək gərək [4, s.186].*

Xosrovun nöqərləri Fərhadın əl çəkmir, onunla sual-cavab etmək, onun kim və necə bir insan olduğunu səbirsizliklə öyrənmək istəyirlər. Fərhad onlara, xüsusən də Xosrova öz kimliyindən və şəxsiyyətindən, tərcümeyi-halından söz açmalı olur:

*Fərhad cavab verdi: “Yox mənim adım,
Adlı-sanlı olmaq deyil muradım.
Elə bir torpağa döndü ki, cismim,
Bu torpaq içində yox oldu ismim.
İçimdə eşq odu tüstülənəndən,
İsmim də, cismim də əl üzdü məndən.*

*Məhəbbət üstümdən götürmüş adı,
O gündən mən ada, ad mənə yaddı...
Torpaq vücudumu hərdən edib yad,
Deyirlər adıma bəlalı Fərhad" [4, s.187].*

Fərhadın özü haqqında söylədikləri Xosrovu dəhşətə gətirir. Fərhadın sözü-söhbəti Xosrovdə qısqıncılıq və qəzəb oyadır. Onun yüksək mənəviyyatı, mənəvi cəhətdən mükəmməlliyi Xosrovun varlığını və mahiyyətini inkar edir. Həqiqətən həm, Fərhadın ideal və ilahi yüksəkliyi önündə, akad. H.Araslının vurğuladığı kimi, "məhəbbətə yabançı, şöhrət və şəhvət düşgünü, azgın bir istilaçı kimi" öz mövcudluğunu nümayiş etdirən Xosrov Fərhada kin və qəzəbini gizlədə bilmir. Xosrovun həmin andakı yaşantılarını da şair məharətlə ifadə edir:

*"Dedi: – Fikirləri gözəldir üzdən,
Əslində zəhərdir, aldanmaram mən.
Nə qədər sözləri olsa da əlvan,
Süslü bir ilandır, xof edər insan.
Düzdür, ifadəsi səfər, rəvandır,
Mənə ki mənfəət deyil, ziyandır.
Əlindən möhnətdir, qəmdir nəsimim,
Mən bir aşiqəmsə, odur rəqibim.
O şərik çıxmışdır mənimlə mülkə,
İstər çatsın ona həm yar, həm ölkə.
Bu tikən yolumdan alınsın gərək,
O qaya üstündən salınsın gərək.
Onu göydə gəzib, yerdə tapmışam,
Gərəkdir əlindən qurtarsın yaxam.
Təmizləsəm bağı həmin tikəndən,
Mənimdir, şübhəsiz, o şux yasəmən" [4, s.187].*

Akademik H.Araslı "Nəvai, Xosrov simasında zülmkar bir şah surəti yaradıb, şahlığın mənfi xüsusiyyətlərini onun şəxsiyyətində göstərməyə çalışmışdır" deyərkən, ilk növbədə, Xosrovun xətti-hərəkətlərinə, eyni zamanda, onun bilavasitə öz sözlərinə və daxili monoloq – düşüncələrinə istinad edir. Fərhadın sözləri və cavabları da yalnız onun özünə yox, həm də Xosrova münasibətimizi formalaşdırır. Xosrov öz atlılarına əmr edib, tez Fərhadı qolları bağlı hüzuruna gətirməyi buyurur. Şahın bu yersiz və qeyri-insani hərəkətindən hirslənən Fərhad ona müraciətlə deyir: "Dedi: – Ey qorxusuz, şöhrətli sərdar, Sənə fələk də yar, taleyin də yar. Bilmirəm, Xosrovsan, Xosrov deyilsən, Mənim sözlərimə bir qulaq as sən. Hərgah gəlməyimi eyləsən arzu, Dəvət eləməyin yolu deyil bu. Zorla gətirməyə bir natəvanı Neçin göndəirsən on pəhləvanı? Qəsdin öldürməksə mən bivəfanı, Sənə xeyri dəyməz, mənə ziyanı. Bil ki, bu dəstənin qanlısı sənsən, Əlinlə orduna kəfən biçənsən. Desən, uydurmadır bu sözlər haşa, Haqqın qüdrətinə gəl et tamaşa. Gözlə başındakı şiş dəbilqəni, Bax bu daşla təbrik edirəm səni!" [4, s.188]. Qüvvətli və qüdrətli Fərhad nəhəng daşlarla şahın başındakı dəbilqəni vurub əzir, onun bayrağının sancıldığı yeri yox edir. Fərhad acgöz və axmaq padşahı da, onun ordusunu da məhv etmək gücündə və iqtidarında olduğunu bildirir. Amma nahaq qan tökülməsini istəmir, qoşunu qırğına verməməsini ondan qəti şəkildə tələb edir. Görkəmli alimin qeyd etdiyi kimi, bu səhnələrdə el pəhləvanı və qəhrəmanı Fərhadın və zalım hökmdar Xosrovun mənəvi aləmi, onların şəxsiyyətinin fərqli cəhətləri gözələrimiz önündə

canlanır. Ə.Nəvai mahir bir psixoloq və insanşünas kimi öz qəhrəmanlarının xüsusiyyətlərini məharətlə açıb göstərir:

*Dedi: – “Ey bir elin tək hökmdarı,
Saysız orduların böyük sərdarı.
Mənə bu hünəri el eşqi verdi,
Bunu sən də gördün, qoşun da gördü.
Əmr et, atlıların qayıtsın geri,
Qurtarmaz əlimdən, yoxsa heç biri.
Dəmir dəbilqəni başdan qopardan,
İstəsə başı da qopardar inan.
Bir bax qoşununda, ey şanlı sərdar,
Çoxdur sən kimi polad taclılar.
Zülm etmək istəsə sizlərdən hər kəs,
Haqq ona göndərər belə bir əvəz:
Bir Məcnun ataraq qaydan daşı,
Ayırar bədəndən o zalım başı.
Keçirəm qanından, şükr elə buna,
Başını götürüb düzəl yoluna!
Budur son fərmanım, son sözüm mənim,
Varında, canında yox gözüm mənim [4, s.188].*

Xosrovu öz düşüncələri və yaşantıları necə ifşa edirsə, Fərhadın ona amansız xitabı və ittihamları da şahın zavallı və zalım mənəviyyatını o dərəcədə açıb-tökür. Öz ehtiraslarının qulu olan Xosrov Fərhadın yüksək mənəvi-əxlaqi sifətləri ilə müqayisədə daha cılız və aciz görünür. Fərhadın qarşısında hər dəfə yenilən və məğlub olan Xosrovun gücündən, qoşunundan, zülmə və istibdada söykənən hakimiyyətindən başqa heç bir güvənci yoxdur. Fərhadın şaha xitabən söylədiyi sözlər əslində həyat və insanlıq dərsləri qədər mənalı və qiymətlidir:

*Səni səltənətə çatdıran Allah
Mənim nəsibimi torpaq etdi ah.
Sən taxtlar üstündə ömür sürərkən,
Onu bu torpaqla bir tuturam mən.
Şah hansı bir işdən güdürsə fayda,
Onu özü üçün az bilir gəda.
Cəfa meydanında at sürən insan
Bir ləzzətmi alır öz tutduğundan?
Səncə yaxşıdır qılınc çəkərək,
Tuta orduların ərzi duman tək;
Qan töküüb ellərə sala vəlvələ,
Özgə torpağını keçirə ələ?
Gör kimin yurdunu bərbad edirsən,
Sevdiyin bir könüü naşad edirsən.
Yar üçün min əzab toru qurursan,
Hələ bir sevgidən dəm də vurursan.
Eşqə can verdiyin budurmu, ey vah,*

Bumu şərti, ah Allah, Allah!
Bumu eşqlə zar olmağın sənini?
Qüssədən biqərar olmağın sənini?..” [4, s.189]

Ə.Nəvai bu emosional fəlsəfi xitabın Xosrovda oyatdığı dərin təəssüratın əlamətlərini də incə bir şəkildə əks etdirib: “Atdığı daşlarla dediyi sözlər Göstərdi ki, onda var böyük hünər. Sardı Xosrovu bir dərin izzirab, Fərhadın sözünə tapmadı cavab. Məsləhət bilmədi o dönsün geri, Yaxud ordusunu çəksin irəli. Ordusu yanında rəngi tutuldu, Qala əhlindən də xəcalət oldu. Başında tunc papaq olub yüz para, Söz qılınçı açıb qəlbində yara. Bütün ümidləri mum kimi söndü, Nəhayət, ordunun yanına döndü” [4, s.189].

Ustad ədəbiyyatşünas alim poemada Xosrov və Fərhad obrazlarının bədii-fəlsəfi müqayisələrindən də bəhs edir. Həmin müqayisəli bədii-psixoloji təhlillərin surətlərin mahiyyətini açmağa xidmət etdiyini nəzərimizə çatdırır. Müəllif əsərdə öz mənfi və müsbət surtələrinin mənəvi portretini və xarici görkəmlərini də məharətlə canlandırmasını Ə.Nəvainin təkrarsız sənətkarlıq nümayiş etdirməsinin mühüm təzahürlərindən biri kimi qeyd edir. Akad. H.Araslı yazır: “Nəvai Xosrovu dəfələrlə Fərhadla qarşılaşdırır, oxucu bu müqayisələrdə Xosrovun mənəvi düşgünlüyü ilə tanış olur. Fərhad şücaəti, mənəvi qüdrəti, hətta xarici görkəmi ilə Xosrovdan qat-qat üstün göstərilir. Xosrov onu vuruş meydanında mərd-mərdanə məğlub etməkdən aciz qalıb, hiyləyə müraciət edir. Hiylə ilə əsir aldığı Fərhadın kəskin cavabları və haqlı tələbləri önündə özünü itirir, onu dar ağacı ilə susdurmaq istəyir. Özünün haqsız olduğunu dəfələrlə dərk edən Xosrov şöhrət və şəhvət təhriki ilə öz cinayətlərini dərinləşdirməyə çalışır. Fərhadı ortadan götürmək üçün tədbirlər görür” (3, s.9). Həqiqətən də, Əlişir Nəvainin misilsiz bədii məharəti nəticəsində Fərhad və Xosrov arasındakı son dərəcə gərgin, dramatik konflikt dövrün əsas ziddiyyəti – zəka və zaman, ağıl və hakimiyyət, istedad və cəmiyyət kolliziyaları dərəcəsinə qaldırılmış, poemaya bənzərsiz bir cazibədarlıq, cahan söz sənətinin ən məşhur renessans zirvələrinə xas olan fəvqəladə möhtəşəmlik bəxş etmişdir. Əlişir Nəvai Fərhad və Xosrov qarşıdurmasını bədii-psixoloji cəhətdən o qədər gözəl işləmişdir ki, bu poetik-mənəvi kolliziyanı son nəticədə dünya ədəbiyyatının ən emosional və heyranətamiz konfliktlərindən birinə çevirə bilmişdir.

Foydalanılan ədəbiyyatlar ro'yxatı: **İstifadə edilmiş ədəbiyyat:**

1. Həmid Araslı. Böyük şair. Ön söz. Bax: Əlişir Nəvai. Fərhad və Şirin. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1968.
2. Əlişir Nəvai. Fərhad və Şirin. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1968.
3. Y.E.Bertels. Nizami. İzdatelʹstvo Akademii Nauk SSSR. Moskva, 1956.